

lettünk.” Nem kell sértődékenynek lennünk. Látnunk kell, hogy Déry, amikor véleményyt mond, nem elítél, nem „lesöpör az asztalról” más véleményeket. Csak megfogalmazza a maga álláspontját. S ezzel minket is hasonlóra ösztönöz. A saját érdekünkben. A világ, a jövőnk érdekében. Ezért élő ez a feljegyzéssorozat halála után is, és marad érvényes még sokáig. Hiszem, hogy aki az életműsorozatból ezt a kötetet olvassa el most elsőnek, kíváncsi lesz a korábbiakra is. (Szépirodalmi.)

MÁTYÁS ISTVÁN

Párbeszéd a groteszkről

BESZÉLGETÉSEK ÖRKÉNY ISTVÁNNAL

„... Azt a luxust ritkán engedhetjük meg magunknak, hogy unalmasak legyünk” — mondja Örkény István az egyik nyilatkozatában, majd így folytatja: „Az érdekesség egyébként nem művészi kritérium. Veres Péter az »érdekesség ringyói« néven emlegette azokat, akik művi úton építenek be feszültségeket a munkáikba. Persze nem a művi úton beépített érdekesség az igazi érdekesség, hanem az, amit a tárgy magában hord.” Nos, attól tartok, hogy művészeti köztudatunkban devalválódott az érdekesség fogalma, s ha igaz is az a tétel, hogy az érdekesség nem művészi kritérium, de az legalább olyan igaz, hogy az unalmasság sem avatja művészetté azt, ami nem művészet. És — végül is — hiába az értékes gondolat, a tartalmas mű, ha nem hat a közönségre. Persze az érdekesség vagy az unalmasság fogalma roppant szubjektív, mindig a szemlélő, az olvasó alkatának a függvénye. A pillanatnyi hangulat, a műveltség meghatározó jegyei, a képzelet, amely életre kelti a látott vagy olvasott művet, a problémák iránti fogékonyság, az előlegezett rokonszenv vagy bizalom, amely eltölti a befogadót az alkotó művei iránt, s bizonyos fokú predestináltság, amely eleve alkalmassá vagy alkalmatlanná tesz az élményre, olyan esetlegességi tényezők, amelyekről függ, hogy a műalkotás leköt-e? Mindez igaz. A kérdés mégis úgy hangzik: a sok-sok esetlegességi tényezőtől (amelynek csak egy részét soroltam föl az imént) mennyit tud kiszűrni az alkotóművész, mennyire tudja ráerőszakolni akarátát a befogadóra (noha ezt a szót Örkény nem szereti — joggal is talán), s mennyire tudja elhíttetni vele azt, hogy amit ő megírt, érdeklődéssel kell tudomásul vennie.

Nem hiszek a művészi unalmasság létjogában, ha nem is vonom kétségbe azokat a meghatározó tényezőket, amelyek alakíthatják egy-egy mű közönségsikerét. A legfontosabb mégis a művész egyéniségének sugárzása. Talán Örkény István művészete a legjobb példa erre. Írt félig sikerült művet, sőt rosszat is, érdektelent keveset. Nyilatkozatgyűjteménye, a *Párbeszéd a groteszkről*, amelyet az író halála után válogatott össze Radnóti Zsuzsa, azt sejteti, hogy Örkény saját egyéniségének természetes velejáróját, az érdekességet, a színességet át tudta ültetni műveibe, művi úton beépített érdekességre, izgalomprotézisre, érdekesítés-pótlásra sohasem szorult rá. De nagyon keserves utat tett meg, amíg idáig eljutott. Amíg kialakult izgalmas és mindent átható egyénisége. Ezt a vívmányt, hogy művészete érdekessége azonosulhatott személyisége érdekességével, hosszú, sikerekben sokáig szegény pályaszakasz után érte el. Nagy-nagy drámaírói sikerek kellett ahhoz, hogy a nagyközönség fölfedezze magának a kisregény- és rövidprózaíró Örkényt. Az is közhely, hogy Örkényt a nemzetközi érdeklődés mint színpadi szerzőt tartja számon, ugyanakkor a legtöbben arra esküsznek, prózaíróként bontakoztatta ki igazán tehetségét.

A vitában nehéz lenne állást foglalnom, s nem is érzem a válaszadást fontosnak: nem a műfaj, hanem a benne foglalt örkényi groteszk valóban az a hatóanyag, amely átítatja majdnem minden munkáját — így nyilatkozatait is. Azzal a megjegyzéssel persze, hogy nem maga a nyilatkozó válik groteszkké, csak a kulcsot adja meg művei groteszkjéhez. Bár, nem tudom, szükséges-e kulcsot adni valaminek, ami művészet és önmagától nyílik meg a kulcskeresők előtt.

A groteszk. Örkény megpróbálja megfogalmazni mibenlétét, s mint maga is bevallja, nem jut messzire. Korunk kritikai irodalma tele van varázsszavakkal, amelyeknek értelmét az is ritkán tudja, aki leírta, az még kevésbé, akiről leírták. Örkény groteszkfogalma, vagy legalábbis az, amit a groteszk szó Örkény műveivel kapcsolatban jelezni szeretne, mégis körülírható, s ha művei által könnyebben is, nyilatkozatai sem borítanak rá homályt. Sőt.

Mezei Andrásnak adott 1977-es nyilatkozatában ezt mondta: „Az ember a legtermészetellenesebb létező, hiszen ő az egyetlen élőlény, amely tudja, hogy létezése véges. Mi tudjuk, mi vár ránk, tehát szembenézhetünk vele — esetleg még a televíziós felvevőgép előtt is.” Charlie Chaplin pedig így nyilatkozott saját művészetéről: „Minden élőlény között csak az ember tudja előre, hogy meg fog halni, mégis egyedül az ember tud nevetni. Megnevettetni az embert annyi, mint elterelni figyelmét a halálról. Ez minden célom és vágyam.”

Nem nehéz bebizonyítani, hogy Örkény groteszknak tartott műveiben, a halál és a nevetés, a borzalom, a szenvedés és a nevetés, a tragikum és a komikum együtt szerepel, szinte szétválaszthatatlanul. Csakhogy, amíg Chaplin célja az, hogy elterelje a néző figyelmét a halál elkerülhetetlenségéről, Örkényé az, hogy tudatosítsa azt. Szerinte (s sokunk szerint is) a groteszk *szemlélet, látásmód*, aminek megvan a kifejezésbeli normái. Az író szerint a háborús élmények tették őt fogékonnyá a groteszk szemléletre. „Alapvető élményem a háború volt, és azok számára, akik a háborút megélték, a puszta tény, hogy a derült égből lecsaphat valami, ami robban és öl és gyilkol, olyan paradoxon, ami minden emberi realitással ellenkezik. Az emberi életöszön nyílt tagadása, nyílt szembeköpése volt ez, amit megpróbáltam a maga valóságában ábrázolni. Nagyon sokféle módon, nagyon sok megközelítésben hihetővé-érzékeltetővé próbáltam tenni, de mindig úgy éreztem, hogy szándékomat csak félig sikerült valóra váltanom. És akkor lassan, teljesen empirikusan, a munka fejlődése folyamán lépésről lépésre közelebb jutottam a groteszkhez. Persze, eszem ágában sincs egyedül üdvözítő és egyedül lehetséges ábrázolási módnak kikiáltani, de valahogy úgy érzem, a mai kor velejét, lényegét, ellentmondásait legjobban a groteszk nyelvén fogalmazhatjuk meg.” Majd így folytatja: „A groteszk egy valószínűtlenség valószínűsítése. Előáll egy képtelen föltevessel, s azt a reális világ törvényszerűségeihez hasonló szigorúságú törvényeknek rendeli alá. Tehát szuverén világot teremt, ahol például a gravitációs erő érvényben van ugyan, de esetleg fordított előjellel. A leejtett tárgy nem leesik, hanem föl.”

Voltaképpen tehát a kibékíthetetlen ellentétek, a képtelenségig ajzott ellentmondások egymásrataltságának a fölfedezése a groteszk látásmód lényege. Néhány nyilatkozatában utalt erre Örkény, hogy egész élete, beleilleszkedése a korszakok (két világháború között, a háború alatt, háború idején stb.) mindenkorai társadalmába a képtelen ellentmondások halmaza volt. Emberi, közösségi, baráti, nemzeti viszonylatai groteszkül bonyolultak voltak, s Örkényt *belekönyösítették* (ha nem ment önként), a realitást fölrugó irreális helyzetekbe. Örkény írói nagyságát mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy művei jóval gondolatgazdagabbak, sziporkázóbbak, szellemesebbek, kiérleltebbek, mélyebbek, mint nyilatkozatai. Főleg általánosításai a közönségről, az izlésről, összehasonlításai tájegységekről, országok szerint felületesek interjúiban, de valami lényegeset mindig megtudunk vallomásaiból: mégpedig azt, hogy nála a groteszk szemléletmód nem divatos póz, hanem megélt valóság következménye. Meghasonlott polgári-családi környezetével, fiatalon átlátta a közép-európai polgári életvitel talmiságait, de nagyon is valós emberi kötődései mindvégig odaláncolták a megvetett polgáreszményt megtettesítő családjá, apja lényéhez.

Örkénynek a magyarságról, a magyarnak lenni mit jelent? kérdéséről, a magyar nyelvről vallott nézetei a magyar tudat legszebb megnyilatkozásai közé tartoznak. Lényegében azt fogalmazta meg, nem is egyszer, hogy neki a magyarság mint olyan, létezési forma. Nemcsak mestersége eszköze, az anyanyelv révén, hanem annak az érzelm- és gondolatrendszernek a révén is, amelyet a magyar nyelv szelleme, a magyar kultúra jelent számára. Ez a tudat: magyarnak lenni, megingathatatlan és megkérdőjelezhetetlen tény volt és tény maradt mindig is Örkény számára. Ugyanakkor megírja az 1940-es évek első felének megrendítő élményét, amikor behívják katonának (és az otromba sorozótiszt megalázza) oly mértékben vonják kétségbe magyarságát, hogy az már fölért szinte a fizikai megsemmisítéssel is. Micsoda abszurd és groteszk élethelyzet: egy jöttment tisztecske, aki a világ bármely zsoldoshadserégében vidáman megélhetne, mint bármiféle nemzetiség, pusztán katonailag regulázott kegyetlenségből, tehát nem szorul rá magyar mivoltára, attól az embertől tagadja meg a magyarságot, aki kultúrája, mestersége, gondolkodásmódja, önkifejezése okán, amely végül is léte értelmét adja, nem lehet más e világon: csak magyar. Hát nem tökéletesen képtelen, groteszk helyzet volt ez? Egy másik nyilatkozatában: „Természetesen nem hiszem, hogy a groteszk volna az egyetlen korszerű látásmód, de azt igen, hogy az ésszerűtlent, a feje tetején állót groteszk szemszögből lehet a legjobban megközelíteni...” Nos, a saját élettapasztalatai szakadatlanul iskoláztatják groteszk látásmódban, amelyről úgy érzi, hogy a „magyar népnek ősidők óta sajátja”. Aztán hozzáfűzi: „Persze, biztos vagyok benne, hogy ez a vonás nemcsak magyar vonás, hanem más népeknél éppolyan hagyomány, mint nálunk, de én ebben a hagyományban születtem, és ebben nőttem föl.” Számára magyarnak lenni fájdalmas gyönyörűség.

A groteszk szemlélet uralma megrendülést fejez ki az addig bizonyosságnak hitt dolgokban. „Úgy gondolom, a groteszk tulajdonképpen a 20. század válasza a 19. századra és az azt megelőző időkre. A múlt században az ember büszkén vallotta, hogy olyan világban él, amit minden ízében ért és meg tud magyarázni... az ember megtelt egy iszonyatos önbizalommal. S erre a határtalan önbizalomra kaptuk azokat a rettenetes élményeket, amelyekkel nekünk, e század szolgált: a két világháborút, Auschwitzot... Már nem állunk biztosan a lábunkon, és nem megyünk sehova, legalábbis azzal a tájékozódással, amit a 19. század nyújtott, nem jutunk sehova.”

Ha huszonöt évvel ezelőtt írtam volna e sorokat, minden bizonnyal most az következne: de Örkény mégsem volt pesszimista. Annak ellenére nem, hogy kijelentette, az író egyáltalán semmit sem tehet a világ jobbrafordítása érdekében. Pedig tényleg nem volt pesszimista. Egyszerűen tudomásul vette a tényeket, a megváltoztathatókat és a megváltoztathatatlanokat is. Így és ezért nézett szembe a halál elkerülhetetlenségével, a *Rózsakiállítás*ban, akárcsak Chaplin a maga művészetében. Ismétlem: másként persze; alkatuk, körülményeik, ismerethalmazuk miatt másként. Örkény nem akar hadakozni az elkerülhetetlen ellen, csak azt szerette volna, ha már bekövetkezik, a kellő emberi méltósággal fogadjuk, és kellő tudatossággal vessük alá magunkat a kikerülhetetlen procedúráknak. Ennyi Örkény groteszkskjének lényege, s aligha kevés, inkább borzasztóan sok. (*Magvető*.)

SZALAY KÁROLY